

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра політології і соціології

Дипломна робота магістра

З теми: «Маніпулятивні технології в світовій і вітчизняній політиці»

Студентка 2 курсу магістратури

Спеціальності 052. Політологія

Пінкас Яна Борисівна

Керівник:

Рибшун Олександр Вікторович,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри політології та соціології

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади маніпулятивних технологій.....	9
Висновки до 1 розділу	21
РОЗДІЛ 2. Маніпулятивні технології і зловживання повноваженнями владного характеру.....	23
2.1. Зловживання повноваженнями владного характеру, як прояв суб'єктивізму у політичній діяльності.....	23
2.2. Конституційно-правове конструювання територіальної організації виборів та проявів джеррімендерінгу.....	35
Висновки до 2 розділу.....	44
РОЗДІЛ 3. Виборчі технології спрямовані на досягнення кон'юктурних політичних цілей.....	46
3.1. Популізм як маніпулятивна технологія.....	46
3.2. Сугестивні підходи у здійсненні психологічного... впливу з метою маніпулювання свідомістю виборців.....	58
Висновки до 3 розділу.....	73
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	79
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні активізувалися дослідження проблеми маніпуляцій особистістю, її свідомістю і поведінням як на теоретичному, так і прикладному рівні. У той же час дослідження маніпуляцій людиною, соціальними групами, суспільною свідомістю в контексті проблематики інформаційно-психологічної безпеки особистості в прямій постановці і як фактора основної небезпеки в сучасному українському суспільстві не розглядалися, хоча багатьма дослідниками відзначався негативний вплив маніпуляцій на особистість.

Розглядаючи маніпулювання у політичній сфері, варто відзначити, що на сьогодні ця тема є однією з найбільш проблемних у сучасній політології, тому зроблена спроба визначити типологію політичних маніпуляторів, функції політичних маніпуляцій, вказати на нейролінгвістичний засіб як один із варіантів політичного впливу на маси та окреслити бодай мінімальні шляхи захисту від маніпулятивних впливів.

В сучасних умовах політичне маніпулювання присутнє в усіх суспільствах, як в країнах розвинутої демократії, так і в тих країнах, які порівняно недавно стали на шлях демократії або взагалі не є такими. Воно виходить на перші місця як форма прихованого впливу над людьми, яка дає змогу панувати над ними, використовуються різноманітні методи та принципи маніпулювання, з кожним днем удосконалюється технологія його проведення.

Маніпулювання особистістю є звичним явищем у політичній боротьбі, економічній конкуренції та повсякденному житті. Політичне маніпулювання виходить на перші місця як форма прихованого впливу над людьми, яка дає змогу панувати над ними, при цьому використовуються різноманітні методи та принципи, технології проведення яких з кожним днем удосконалюються.

Проблема політичного маніпулювання особливо гостро постає останнім часом, оскільки виступає надзвичайно ефективним інструментом політичного впливу. Маніпулювання в тих чи інших формах присутнє в будь-якому суспільстві, має різнопланові і неоднозначні характеристики, і тому з ним потрібно обов'язково рахуватися.

Жертвами міжособистісних маніпуляцій стають окремі індивіди, жертвами ж політичних маніпуляцій - величезні маси людей (часом цілі народи). Політичне маніпулювання широко розповсюджується в усі сфери життєдіяльності людини, виникають спеціальні інституції, покликані здійснювати приховане управління людьми.

Сьогодні показує, що від тотального політичного маніпулювання як потужного інструменту прихованого впливу на психіку людини і поведінку мас, який активно використовується у боротьбі за владу та намаганнях утримати її, способів захисту майже не існує. Для цього потрібні комплексне розуміння його суті, природи, механізмів, знання базових принципів його використання, змісту та ефективності конкретних технологій, стратегій, методів, прийомів і саме деякі з таких знань запропоновані, де особливу актуальність мають висвітлення сутності невербального політичного маніпулювання та використання у політичній сфері можливостей впливу засобів масової інформації.

Розробка та вивчення даної проблеми дасть змогу підвищити політичну культуру населення, критично оцінювати дійсність та протистояти маніпулятивним впливам.

Стан наукової розробки. Маніпуляції є предметом дослідження різних наук – психології, політології, теорії соціальних комунікацій та ін.

Окремі складові маніпуляцій, особливостей свідомості і підсвідомості людини в умовах взаємодії розроблялись так чи інакше в працях З. Фрейда[44], Г. Лебона[59], В. Бехтерева[15], К.-Г. Юнга[118] та інших класиків психології.

На сьогодні серед науковців, які досліджували психологічний аспект маніпулятивного впливу, можна виділити праці Е. Берн[14], Є. Доценка[37; 38], Г. Почепцов[81; 82]. У свою чергу А. Цуладзе[110], А. Моль[65], Р. Чалдіні[111] досліджували політичний аспект маніпулювання свідомістю.

Із зарубіжних дослідників можна виділити С.Кара-Мурзу[49], Э. Шострома[117], Г. Шиллер[116] та С. Московичі[66].

Серед сучасних українських науковців, що займаються емпіричними електоральними дослідженнями, зокрема вивченням їх маніпулятивної складової, можна назвати таких, як І. Бекешкіна[12], Г. Почепцов[81; 82], Л. Ільницька[46], Г. Грачев[28], О. Руда[99], С. Ю. Машаровська[64], О. Д. Бойко[17; 18; 19], К. Висоцька[26], Ю. Швед[113; 114], Н. В. Барна[10].

Про популізм як маніпулятивну технологію писали М. М. Дем'яненко[30; 31; 32], В. Бурдяк[20], та О. Ярош[121].

Вибірчі технології та й організацію виборчого процесу загалом досліджували М. В. Афанасьєва[5;6], В. М. Бебик[11], М. Бучин[21], С. Васильченко[23], О. Євтушенко[41], М. Ш. Киян[52], О. В. Новиков[70], Ю.Шайгородський[112].

Нейролінгвістичне програмування як технологію впливу в загальному та у політичній сфері зокрема досліджували Г. Адлер[3], С.Бавистер[8], А. Бакиров[9], Р.Бендлер[13], Д. Гриндер[13; 29], А. І.Біденко[16], О.Бойко[17], С. Ільчук[47], Г.Олдер[71].

Незважаючи на існуючий обсяг літератури, проблема усе ще перебуває в початковій стадії вивчення, але цей висновок має й свій позитивний зміст, тут існує широке поле діяльності для подальших досліджень.

Метою роботи є розкриття сутності феномену політичного маніпулювання, з'ясування технологій його здійснення під час виборчого процесу.

Обрана мета обумовлює необхідність вирішення таких **завдань**:

- дослідити зміст понять «маніпулювання», «політичне маніпулювання», вивести основні риси політичного маніпулювання, його особливості та стадії протікання, проаналізувати специфіку прояву феномену маніпуляції у політичній сфері;

- вивести основні риси політичного маніпулювання, його особливості, фази, функції, та характерні риси;

- розкрити основні політичні маніпуляції, які реалізуються через перевищення та порушення повноважень владного характеру;

- розкрити сутність та прояви в сучасному світі джеррімендерінгу;

- розкрити механізми впливу на окрему людину та суспільну свідомість;

- розглянути способи і методи впливу на масову свідомість, виділити основні технології, дослідити сучасні технології маніпулювання;

- описати сутність популізму, його прояви та способи впливу на суспільну свідомість;

- описати використання сугестивних технологій суб'єктами влади в політичних процесах;

- здійснити комплексний аналіз особливостей застосування технологій політичного маніпулювання в сучасній Україні та світі.

Об'єктом дослідження виступає політична маніпуляція як соціально-психологічна категорія, як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість.

Предметом дослідження є закономірності розвитку політичної маніпуляції, методи та засоби політичного маніпулювання.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою роботи є система загальнонаукових, філософських і спеціальних політологічних методів, а саме: системний, структурно-функціональний, історичний, порівняльний, біхевіористський, діалектичний та ін. методи.

Аналіз використовувався для детального вивчення кожної складової частини маніпулятивних технологій.

Методом класифікації було погруповано як підходи до визначення самого поняття, так і методи впливу.

З методів теоретичного рівня використовувалися гіпотетичний, формалізації, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного та історичний.

Із емпіричних методів ми спостереження, порівняння та аналіз документів.

Системний та структурно-функціональний методи дозволили розглянути політичне маніпулювання як систему засобів психологічного впливу на особистість, у взаємозв'язку та залежності цілого і частин. Історичний метод дозволив розглянути феномен політичного маніпулювання в контексті його послідовно-часового розвитку, а також виявити його становлення та функціонування від класичних концепцій до сучасних інтерпретацій.

Порівняльний метод використовується у магістерській роботі при співставленні форм прояву методів маніпулювання впливом на свідомість мас.

Біхевіористський метод дозволив визначити міру психологічного впливу на поведінку індивіда при застосуванні політичного маніпулювання, зокрема сугестивних методів.

Завдяки застосуванню діалектичного методу забезпечено можливість побачити і представити предмет дослідження у всіх його соціальних та інших взаємних зв'язках і залежностях.

Наукова новизна одержаних результатів.

Магістерська та робота є комплексним теоретичним дослідженням визначення сутності впливу маніпулятивних технологій на свідомість та поведінку мас. В рамках дослідження здійснено обґрунтування співіснування та взаємовпливу в політичній практиці України та світу застосування маніпулятивної технології у політичних процесах, зокрема тих, які зосередженні на виборчому процесі та удосконалення і розвитку механізмів

маніпулятивного впливу на свідомість для отримання найвищих виборних посад суб'єктами влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що систематизований фактичний та теоретичний матеріал, одержані висновки, а також практичні рекомендації можуть бути використані для подальших досліджень з даної проблематики.

Апробація результатів дослідження. Результати магістерської роботи апробовані на студентській науково-практичній конференції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та опубліковані у збірнику "Політія".

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять підрозділи, висновків та списку використаної літератури, який містить 121 найменування.

Висновки

В сучасних умовах політичне маніпулювання присутнє в усіх суспільствах, як в країнах розвинутої демократії, так і в тих країнах, які порівняно недавно стали на шлях демократії. Воно виходить на перші місця як форма прихованого впливу над людьми, яка дає змогу панувати над ними, використовуються різноманітні методи та принципи маніпулювання, з кожним днем удосконалюється технологія його проведення..

Проблема політичного маніпулювання особливо гостро постає останнім часом, оскільки виступає надзвичайно ефективним інструментом політичного впливу. Маніпулювання в тих чи інших формах присутнє в будь-якому суспільстві, має різнопланові і неоднозначні характеристики, і тому з ним потрібно обов'язково рахуватися.

Сьогодні показує, що від тотального політичного маніпулювання як потужного інструменту прихованого впливу на психіку людини і поведінку мас, який активно використовується у боротьбі за владу та намаганнях утримати її, способів захисту майже не існує.

В сучасній професійній літературі під терміном маніпулювання, розуміють майстерність керувати поведінкою застосовуючи цілеспрямований вплив на суспільну свідомість та інстинкти людини.

Політичне маніпулювання також визначають у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні це — приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей з метою змусити їх до дії чи бездіяльності. У вузькому розумінні охоплює теорію і практику передвиборних технологій та методику проведення виборчих кампаній.

Маніпулювання – це такий вид психологічного впливу, майстерна реалізація якого веде до прихованого збудження в іншій людині або групі людей намірів та думок які не співвідносяться реальними бажаннями, планами та цінностями. узагальнюючи все написане про маніпулювання

свідомістю у здійсненні політичних процесів можна окреслити основні складові процесу здійснення маніпулювання:

Для політичного маніпулювання характерні прихованість (маскування) дії, цілеспрямований вплив на масову аудиторію, бажання маніпулятора керувати суспільні настрої та поведінку в потрібне русло.

Основною метою політичного маніпулювання є отримання, реалізація і збереження (утримання) влади. А суб'єктами та об'єктами відповідно є маніпулятор та той ким маніпулюють, тобто окремі люди, їхні об'єднання, соціальні групи, населення й навіть країни.

Серед найбільш поширених варто згадати методи **"унеможливлення фрагментації"** який базується на поданні інформації нерозчленованим потоком, через який вловити якусь певну тенденцію та складно вивести якусь аналітику. Суть методу **"обмеженого консенсусу точок зору"** полягає в тому, що тут за основу беруться вже наявні точки зору, які поетапно **"конвертуються"** під потрібні маніпулятору.

Метод **"відволікання уваги"** (**"копченого оселедця"**) застосовується для того, щоб відвернути увагу аудиторії від важливої, але не вигідної маніпулятору інформації, взамін подати іншу, яка має велике емоційне навантаження. **Методом "створення фактів"** реальних фактів, що дійсно мали місце, з'єднують із вигаданими, які можуть бути як правдоподібними так і не зовсім. Метод **"об'єктивного підходу"** проявляється у компонуванні вигаданих та маловідомих фактів. Метод **"історичних аналогій"** є вигідний та дієвим. Оскільки дає можливість спровокувати у людей, як позитивні так і негативні асоціації. Наприклад, свастика у свідомості громадян України та сусідніх держав викликає переважно негативні асоціації, чим і скористалися на виборах у 2004 "Партія регіонів" у політичній пекламі спрямованій проти В. Ющенка. Метод **"міфів"**, є основою маніпулювання масовою свідомістю. Твердження та ідеї, які є соціальним міфом сприймаються людьми переважно на віру та критичного осмислення

Аналізуючи владне зловживання правом щодо виборчої інженерії, зауважимо, що мова йде про зловживання у процесі конструювання та прийняття виборчого законодавства, яке може проявлятися у формальному та змістовному аспектах: зловживання правом на прийняття актів виборчого законодавства та цілеспрямоване закріплення у законодавчих положеннях дефектних з телеологічної та технологічної точки зору правил поведінки, які стають підґрунтям для зловживання суб'єктивним пасивним чи активним виборчим правом.

Технологія джеррімендерінгу суперечить головним засадам та принципам демократичних виборів. Хоча нарізка округів є важливою частиною демократичного процесу, на жаль, більша частина роботи відбувається за зачиненими дверима і джеррімендерінг як політична технологія став майже традицією під час боротьби за владу, що спричинило появу декількох видів джеррімендерінгу, відкриваючи перед політичною елітою широкий спектр можливостей досягнення бажаного результату.

Для вирішення цієї проблеми пропонується: формування виборчих округів незалежними комісіями, які створюються з представників різних політичних сил, незалежних експертів, фахівців та звичайних громадян.

Популізм проявляє себе з одного боку як політична риторика, а з іншого — як стратегія влади. Тому треба відокремлювати ці два виміри. Цікаво також поглянути на передумови виникнення й розвитку політичного популізму та фактори, що сприяють його успіху в сучасному політичному житті країн «зрілої» демократії.

У цьому зв'язку слід також згадати перемогу блоку "Вперед, Італіє!" Берлусконі та Партії свободи Хайдера в Австрії, що сталися не так давно. Цікавим прикладом є також успіх відверто популістської "Самооборони" Лепера на виборах до польського Сейму в 2001 році. Ці факти свідчать про зростання впливовості популізму в політичному житті країн.

Проте незважаючи на подекуди "революційний" пафос популізм сам по собі не здатний трансформуватися в політичну стратегію, тому що популістські декларації обходять мовчанням способи реалізації декларованих намірів.

Небезпека чистого популізму для самого політика, що схиляється до цієї стратегії, полягає в тому, що, висунувши кілька популярних гасел, він швидко стає їх заручником, і будь-яка спроба коректування або зміни курсу сприймається його електоратом як зрада. А оскільки, як відомо, настрої маси мінливі, популістська політика виглядає безцільним метанням зі одної сторони в іншу. Насправді ж тут точний і тонкий розрахунок — бути завжди в "команді" більшості. Меншість популістів не цікавить, тому що вона не робить погоди на виборах. Відтак популіст завжди виступає як ворог плюралізму і консенсусу, що досягається на шляху діалогу з усіма суспільними групами та їхніми політичними представництвами.

Навіювання, за загальним визнанням, є одним з найбільш дієвих методів психологічного впливу. Природно, що воно широко використовується в політичній рекламі, хоча сам факт цього зазвичай заперечується, так як навіювання часто і не завжди справедливо ототожнюється з маніпулюванням. До того ж вселяє вплив, як правило, так тісно переплетено з переконливим, що розглядати їх як самостійні вельми скрутно.

Механізми впливу на психіку людини та її свідомість лежать в основі технологій маніпулювання свідомістю, але ці механізми відповідають маніпулюванню тільки в тому випадку, якщо воно майстерно приводить до прихованого збудження в людини намірів, якими вона до цього не володіла

Список використаної літератури

1. Авксентьев А. О. Джеррімендеринг як практика електорального маніпулювання / А.О. Авксентьев // Питання політології [ХНУ ім. В. Каразіна]. — 2016. — № 28. — С. 32 – 36.
2. Айкамова А. Політичний імідж та основні його характеристики / А. Айкамова // Політичний менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 29 – 35.
3. Алдер Г. Технология НЛП / Г.Алдер. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с.
4. Антонова З.О. Психологія лідерства [Електронний ресурс] / З.О. Антонова — Режим доступу: http://dn.khnu.km.ua/dn/k_default.aspx?M=k0825&T=intro&st=0&L=1
5. Афанасьєва М. В. інженерія в Україні: монографія / М. В. Афанасьєва. — Одеса : Юридична література, 2014. — 382 с.
6. Афанасьєва М. В. Територіальна організація виборів в Україні: законодавчі критерії та виборча практика [Електронний ресурс] / М. В. Афанасьєва // Актуальні проблеми політики. — 2012. — №. 47. — Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/281637353_Teritorialna_organizacia_viboriv_v_Ukraini_zakonodavci_kriterii_ta_viborca_praktika
7. Ачкасов В. А. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе : учеб. пособие / В. А. Ачкасов, Б. В. Грызлов. — СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2006. — 264 с.
8. Бавистер С. Основы НЛП: Успех в профессиональной, общественной и личной жизни / С.Бавистер, А.Викерс. — М. : 2008. – 336 с.
9. Бакиров А. С чего начинается НЛП / А. С. Бакиров. — М. : КСП, 2001. – 320 с.
10. Барна Н. В. Іміджелогія: навч. посіб. для дистанційного навчання / за ред. В. М. Бебика. — К. : Університет «Україна», 2008. — 217 с.

11. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : навч.- метод. посіб. / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 44 с.
12. Бекешкина І. Брехлива соціологія: маніпуляція цифрами чи свідомістю [Електронний ресурс] / І. Бекешкина — Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/brehlyva-sotsiologiya-manipulyatsiya-tsyframy-chy-svidomisty_u_106888.html
13. Бендлер Р. Из лягушек - в принцы (Вводный курс НЛП тренинга) [Електронний ресурс] / Р. Бендлер, Д. Гриндер. — 1978. — Режим доступу: <http://lib.ru/NLP/book1.txt>
14. Берн З. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. - М., 1997.
15. Бехтерев В. М. внушение и его роль в общественной жизни [Електронний ресурс] / В. М. Бехтерев. — Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/behtv01/index.htm>
16. Біденко А. І. Нейролінгвістичне програмування в політичній рекламі [Електронний ресурс] / А. І. Біденко — Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9137/Bidenko_Nejrolingvistichne_programuvannya_v.pdf
17. Бойко О. Використання нейролінгвістичного програмування у політичній сфері [Електронний ресурс] / О. Бойко— Режим доступу : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26558/23-Boiko.pdf?sequence=1>
18. Бойко О.Д. Анатомія політичного маніпулювання / О.Д.Бойко. — Ніжин : ДС “Міланік”, 2007. — 223 с.
19. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання / О.Д.Бойко. – К. : Академвидав, 2010. — 432 с.

- 20.Бурдяк В. Популізм – складова діяльності українських політичних партій / В. Бурдяк, Ю. Макар // Збірник наукових праць: Україна – Європа – Світ. — С. 130 – 138.
- 21.Бучин М. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні : Монографія / М. Бучин — Львів : ЛІСВ, 2009. — 231 с.
- 22.Васильєва В.М. Государственная политика и управление: ученик и практикум [Електронний ресурс] / В.М. Васильєва, Е. А. Колесникова, М.А. Мишанов. — Режим доступу: <https://m.stud.com.ua/141987/menedzhment/dzherrimendering>
- 23.Васильченко С. Загублена мажоритарка. Як політики підлаштовували під себе вибори [Електронний ресурс] / С. Васильченко. — Історична правда. — 2012. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/25/87099/>
- 24.Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. — [3-е изд.]. — М. : Юриспруденция, 2000. — 528 с.
- 25.Вибори Президента України у 2004 році: ключові події [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://24tv.ua/statti_tag4571
- 26.Висоцька К. Методи маніпулювання політичною свідомістю громадян [Електронний ресурс] / К.Висоцька. — Режим доступу: <https://politiko.ua/blogpost87881>
- 27.Воеводин А. Стратегемы. Стратегии войны, манипуляции, обмана / А. Воеводин. — М. : Белые альвы. — 2003. — 256 с.
- 28.Грачов Г. Г. Маніпулювання особистістю: організація, способи і технології інформаційно-психологічного впливу / Г. Г Грачов, І. К. Мельник. — М. : Алгоритм. — 2002. — 288 с.
- 29.Гриндер Д. Шёпот на ветру. Новый код в НЛП / Д.Гриндер, К.Бостик-Сен Клер. – М. : Прайм-Еврознак, 2005. — 445 с.

30. Дем'яненко М. М. Морально-етичний аспект популізму / М. М. Дем'яненко // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. — Київ. С. 1 – 12.
31. Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути і процеси” / Михайло Миколайович Дерев'янку. — Київ, 2016. — 23 с.
32. Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Михайло Миколайович Дем'яненко. — К. : 2015. — 177 с.
33. Деркач, А. А. Политическая психология : учебник для бакалавров / А. А. Деркач, Л. Г. Лаптев. — 2-е изд., пер. и доп. — М. : Юрайт, 2017. — 591 с.
34. Десять особливостей політичної «джинси»: Інститут масової інформації [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://imi.org.ua/articles/10-osoblivostey-politichnoji-djinsi/>
35. Дешевий популізм нового парламенту дорого обійдеться державі [Електронний ресурс] / Українська правда. — Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/01/21/7055880/>
36. Джерримендеринг как манипулятивная избирательная технология [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://polittech.org/2013/11/11/dzherrimendering-kak-manipulyativnaya-izbiratel'naya-texnologiya/>
37. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. — СПб. : Речь, 2003. — 304 с.
38. Експерти назвали ТОП-10 популістських заяв уряду (інфографіка) [Електронний ресурс] — Режим доступу : <https://economics.unian.ua/other/2129661-eksperti-nazvali-top-10-populistskih-zayav-uryadu-infografika.html>

- 39.Енциклопедичний словник з державного управління / упоряди. Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
- 40.Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : [матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРЕ] / [за ред. Ю. Ключковського]. — К. : ФАДА, ЛТД, 2008. — 340 с.
- 41.Євтушенко О. Теоретичні аспекти джеррімедерингу як особливого методу утворення виборчих округів / О. Н. Євтушенко, О. І. Карабіло // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. — 2014. — № 223. — С. 24 – 28.
- 42.Єфтені Н. М. Політичне маніпулювання: особливості застосування / Н. Є. Єфтені // Актуальні проблеми політики. — 2015. — № 56. — С. 234-241.
- 43.Житнікова Т. О. Політичне маніпулювання: сутність, структура та рівні захисту / Т. О, Житнікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2012. — № 108.— С. 54 – 56.
- 44.З. Фрейд Психология масс и анализ человеческого “Я” [Електронний ресурс] / З. Фрейд — Режим доступу: http://loveread.ec/read_book.php?id=63684&p=1
- 45.Здіорук С. І. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин : монографія / С. І. Здіорук, В. В. Бичек. — К. : НІСД, 2001. — 144 с.
- 46.Ільницька Л. Мовленнєві засоби підвищення ефективності сугестивного впливу / Л. Ільницька // Лінгвістика ХХІ ст.: нові дослідження і перспективи. – К. : Логос, 2007. – 128 с
- 47.Ільчук С. Загрози застосування методу НЛП в PR [Електронний ресурс] / С. Ільчук — Режим доступу

- http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/21806/2/X_VSNTK_2017v2_Ichuk_S-Threat_of_application_of_NLP_32-34.pdf
48. Казачкиной Н. Приемы манипуляции в языке рекламы / Н. Казачкиной. Гимназия № 1530 «Школа Ломоносова». М. : 2004. — 26 с.
49. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Электронный ресурс] / С. Г. Кара-Мурза. — Режим доступа: <http://lib.ru/POLITOLOG/karamurza.txt>
50. Карнегі. Д. Як здобувати друзів та впливати на людей. Переклад з англійської: І. Іванченко; відповідальний редактор: Н. Ворош. Київ: «Країна Мрій». 2011. 208 с.
51. Карпьяк О. М. Особливості застосування політтехнологій у виборчій кампанії України 2012 року / О. М. Карпьяк // Political science. — 2015. — № 6. — С. 134 – 139.
52. Киян М. Ш. Виборчі технології: організаційно правові аспекти взаємодії державної влади та електорату в Україні на початку ХХ століття / М. Ш. Киян. — К. : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2014. — С. 216 – 220.
53. Княжицький М. Телебачення - головний диктатор України / М. Княжицький // Експресо. — 2014. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://espresso.tv/article/2014/04/05/telebachennya____holovnyu_dyktator_ukrayiny
54. Ковриженко Д. С. Утворення одномандатних округів для проведення чергових парламентських виборів 2012 року: основні проблеми та можливі шляхи їх вирішення : (аналітична записка директора правових програм Лабораторії законодавчих ініціатив) [Електронний ресурс] / Д. С. Ковриженко — Режим доступу: <http://parlament.org.ua/upload/docs/>
55. Костюк Б. Експерти: українська соціальна реклама перебуває у кризі [Електронний ресурс] / Б. Костюк — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29313917.html>

- 56.Кулініч О. О. Архетипи як основа іміджів українських політиків / О.О. Кулініч // Прикладні соціально-комунікаційні технології. — 2012. — Луганськ. — С. 35 – 45
- 57.Кучма Л. Політична активність крізь призму політичного маніпулювання та політичного відчуження / Л. Кучма // Збірник Львівського національного університету імені Івана Франка. — 2007. — № 5. — С. 108 - 113.
- 58.Лапаєв Ю. Лукан Вей: “Ідеться не про силу популістів, а про слабкість їхніх опонентів” [Електронний ресурс] / Ю. Лапав // Тиждень. — Режим доступу: <https://tyzhden.ua/World/215777>
- 59.Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. — "Макет" СПб. — 1995. — 78 с.
- 60.Мак Адамс Д. Популізм як анти-політика [Електронний ресурс] / Д. Мак Адамс — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/80083>
61. Макміллан М. Що таке популізм [Електронний ресурс] / М.Макміллан ; пер. з англ. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/opinion/shchotakepopulizm-412114.html>
- 62.Мак'явеллі Н. Державець [Електронний ресурс] / Н. Мак'явеллі — Харків: Фоліо, 2007. — Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Derzhavets.pdf
- 63.Мальцев В. Основы политологии: учебник для вузов / В. Мальцев — М. : ИТРК РСФСР, 1998. — 478 с.
- 64.Машаровська Світлана Юріївна. Маніпулятивні технології як складова політичних кампаній.- Дисертація канд. політ. наук: 23.00.02, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - Київ, 2015.- 190 с.
- 65.Моль А. Социодинамика культуры [Електронний ресурс] / Предисл. Б. В. Бирюкова. — М. : Издательство ЛКИ, 2008. — Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/cultur/mol_sociodinamika_cult-a.htm

- 66.Московичи С. Век толп. Монографія [Електронний ресурс] / С. Московичи — Режим доступу: <https://www.e-reading.club/book.php?book=86628>
- 67.Мотузенко Б. І. Маніпуляції як соціальна технологія // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. — 2000. — Вип.4-5. — С. 112-124.
- 68.Найбільше матеріалів з ознаками джинси в пресі та онлайн стосувалися УКРОПу, «Опоблоку» та «Нашого краю» – моніторинг ІМІ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://vybory.mediasapiens.ua/2015/10/23/najbilshe-materialiv-z-oznakamy-dzhynsy-v-presi-ta-onlajn-stosuvalysya-ukropu-opobloku-ta-nashoho-krayu-monitorynh-imi/>
- 69.Ніколаєнко С. Психологічні особливості базових видів сугестії [Електронний ресурс] / С. Ніколаєнко. — Режим доступу: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39498/08-Nikolaenko.pdf>
- 70.Новиков О. В. Застосування джеррімендерингу у виборчому процесі в Україні та США / О. В. Новиков, І. В. Білоус // Правова держава. — С. 78 – 83.
- 71.Олдер Г. НЛП. Вводный курс. Полное практическое руководство / Г.Олдер, Б.Хэзер ; под ред. М. Добровольского ; пер. с англ. — М. : “София”, 2000. — 224 с.
- 72.Остроухов В.В. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти) : підручник / В.В. Остроухов В.М.Петрик, М.М.Присяжнюк та ін. ; за ред. Є.Д.Скулиша. – К. : КНТ, 2010. – 776 с.
- 73.Передвиборча програма прем'єр-міністра, кандидата в президенти Юлії Тимошенко. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <https://tsn.ua/ukrayina/peredviborcha-programa-yuliyi-timoshenko.html>

- 74.Петрик В.М. Сугестивні технології маніпулятивного впливу : навч. посіб. / В.М.Петрик, М.М.Присяжнюк, Л.Ф.Компанцева, Є.Д.Скулиш, О.Д.Бойко, В.В.Остроухов; за заг. ред. Є.Д.Скулиша. – 2-ге вид. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2011. – 248 с.
- 75.Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). Чергові вибори [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v
- 76.Платонов, К. И. Слово как физиологический и лечебный фактор: 3-е изд., испр. и доп. / К. И. Платонов. – М. : Медгиз, 1962. – 532 с.
- 77.Політолог: Сьогодні популізм можна виділяти, як окрему політичну ідеологію [Електронний ресурс] — Режим доступу : https://zik.ua/news/2018/12/07/politolog_sogodni_populizm_mozhna_vydilyaty_yak_okremu_politychnu_ideologiyu_1465085
- 78.Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бакіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 322 с.
- 79.Популізм і беззмістовність: Кандидати на місцеві вибори обіцяють те, на, що місцева влада НЕ впливає [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/62556/Populizm_i_bezzmistovnist_Kandydaty_na_miscevi_vybory
- 80.Порошенко розміщує свою передвиборну рекламу під виглядом соціальної – Лещенко [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/10223535-poroshenko-rozmishchuye-svoyu-predvibornu-reklamu-pid-viglyadom-socialnoji-leshchenko.html>
- 81.Почепцов Г. Магия, религия, государство, корпорация работают по одной схеме программирования населения [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. — Режим доступу: <https://psyfactor.org/lib/propaganda72.htm>

- 82.Почепцов Г.Г. Информационно-политические технологии / Г.Г. Почепцов. — Центр. — М. : 2003. — 384 с.
- 83.Президент Порошенко наклав вето на закон “Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://protocol.ua/ua/prezident_poroshenko_naklav_veto_na_zakon_pro_moratoriy_na_styagnennya_mayna_gromadyan_ukraini_nadanogo_yak_zabezpechennya_kreditiv_v_inozemniy_valyuti/
- 84.Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. — К. : ВЦ «Академія», 2008. — 472 с.
- 85.Про вибори народних депутатів України : Закон України в редакції від 18 жовтня 2001 р. № 2766-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 51–52. — С. 265.
- 86.Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 10. — С. 73.
- 87.Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18 листоп. 1993 р. № 3623а-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 48. — С. 455.
- 88.Про вибори народних депутатів України : Закон України від 24 верес. 1997 р. № 541/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 43. — С. 280.
- 89.Про вибори народних депутатів України: Закон України в редакції 28 серпня 2018 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
- 90.Про вибори Президента України: Закон України в редакції від 01.січня.2016 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14>

91. Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу: Закон України в редакції від 20 квітня 2014 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-18>
92. Про місцеві вибори: Закон України в редакції від 28 серпня 2018 року [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
93. Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті Редакція від 12.08.2015 <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1304-18>
94. Про Олександра [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://shevchenko.if.ua/article/pro_oleksandra.html
95. Про рекламу: Закон України в редакції від 26 липня 2018 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80>
96. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України в редакції від 18 грудня 2018 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
97. Пугачов В.П. Технології прихованого управління в сучасній російській політиці / В. П. Пугачов // Політичні науки. Вісник Московського університету. — № 12. — 2003. — С. 34 – 39.
98. РНБО показав інфографіку про маніпуляції партій на місцевих виборах – 2015 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rnbo-pokazav-infografiku-pro-manipuljatsiji-partij-na-mistsevih-viborah-2015-74845.html>
99. Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія / Олена Руда. — К. : НАН України, Ін-т укр. мови. — 2012. — 232 с.

100. Свириденко О.М. Використання особливостей репрезентативних систем студентів для успішного засвоєння інформації [Електронний ресурс] / О.М.Свириденко — Режим доступу: <http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/viewFile/3549/3521>
101. Скандальний власник “Буковеля” Олександр Шевченко тихцем підкупував виборців [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/634116-skandalnij-vlasnik-bukoveleya-oleksandr-shevchenko-tihtsem-pidkupovuvav-vibortsiv/>
102. Социальная психология: Учебное пособие для вузов [Електронний ресурс] / под ред. Сухова А.Н., Деркача А.А.).— Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/4434598/>
103. Станкевич Б. Політичні маніпуляції в інформаційній сфері під час проведення виборчих кампаній в Україні / Б. Станкевич // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2008. — № 20. — С. 124 - 129.
104. Стріганов В.ЄІАС “Вибори”: розвиток та вдосконалення системи [Електронний ресурс] / В. Стріганов, О.Белікова // Вісник центральної виборчої комісії. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=24>
105. Тард Г. Общественное мнение и толпа: / Г. Тард ; пер. с фр.— М. : ЛЕНАНД, 2015. — 208 с.
106. У жовтні партії часто вдавалися до “джинси” та чорного PR – Комітет виборців України [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://vybory.mediasapiens.ua/2015/10/23/u-zhovtni-partiji-chasto-vdavalysya-do-dzhynsy-ta-chornoho-pr-komitet-vybortsiv-ukrajiny/>
107. Українські телеканали: рай для іміджу і пекло для гаманців олігархів [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.ukrrudprom.com/digest/Ukransk_telekanali_ray_dlya_mdgu_p_eklo_dlya_gamantsv_olgarhv.html?print

108. Ухарев А. Я. Большой юридический словарь [Электронный ресурс] / — А. Я. Ухарев, В. Е. Крутских, А.Я. Сухарева— М. : Инфра. — Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/14363>
109. Франке Г. Манипулируемый человек.- / Г. Франке. — М. : Мысль, 1964. — 438 с.
110. Цуладзе А. Политические манипуляции, или Покорение толпы / А. Цуладзе. — Книжный дом "Университет". — М. : 1999. — 144 с.
111. Чалдіні Р. Психологія впливу / Р. Чалдіні. — Клуб сімейного дозвілля. — Харків. — 2015. — 368 с.
112. Шайгородський Ю. Політичні міфи виборчих кампаній / Ю. Шайгородський // Наукові записки. — № 50. — С. 147 – 155.
113. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. – Львів, 2010. – 462 с.
114. Шведа Ю. Р. Деструктивні виборчі технології в українській виборчій практиці / Ю. Р. Шведа, І. Лисечко // Науковий вісник ужгородського університету. — 2010. — № 15. — С. 117 – 120.
115. Шелеп М. Критерії формування одномандатних виборчих округів: за 20 років жодних змін на краще! [Електронний ресурс] / М. Шелеп. — Режим доступа: <https://www.oporaua.org/articles/1382-kryteriji-formuvannja-odnomandatnyh-vyborchyh-okrugiv-za-20-rokiv-zhodnyh-zmin-na-krashche>
116. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Шиллер Г. пер. с англ.— М. : Мысль, 1980.
117. Шостром Э. Человек-манипулятор внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации [Электронный ресурс] / Э. Шостром ; пер. с англ. В.Данченко. — К. : PSYLIB, 2003. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/shost01/index.htm>
118. Юнг К. Г. Психологические типы /К. Г. Юнг. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://bookap.info/psyanaliz/ungtip/>

119. Юрченко Є. О. Американські виборчі технології на світовій арені / Є. О. Юрченко // Вісник Академії адвокатури України. — 2009. — № 2(15). — С. 172 -177.
120. Япко, М. Д. Введение в гипноз: практ. руководство / М. Д. Япко. — М. : Центр психологической культуры, 2002. — 191 с.
121. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного “Флірту” / О. Ярош [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ya.org.ua/old/brochure/2002/005/003.htm>